

Mint az élet élvezéséhez hozzászokott, szépségeiért hálás, sikereire büszke, öntudatlan önzésére még a katartikus kudarcok után sem ocsúdó, kifelé nyíló egyéniség elsősorban a pszichológiai indíttatású megjelenítésben van otthon, írásában a szociálpszichológiai elem a legerősebb. Művészi érzéke már nem ér föl ehhez, a József Attila-versek művészi értékeit csak az általánosságok síkján képes felfogni. (Verselemzéseinek ortodox freudizmusa ma már eléggé idejétmúlt, és sem informatív, sem esztétikai újdonságot nem eredményez.) Jellemző, hogy a József Attilával a világnézet síkján egyenrangú szellem a stílusban, az esztétikában már nem képes követni őt. Abban az évben, amikor a költő számára a szürrealizmus, a groteszk a maga élethelyzetének kifejezésére egzisztenciálisan fontos volt, Vágó Márta csak a Morgenstern- és Ringelnatz-féle kötetek említésével képes reagálni rá. Pedig a József Attila-levelekben ilyen prózaverssorok fejezik ki a másként megjeleníthetlent: „Halfejú órákat fognak a halászok, és mindig többet ejtenek vissza, mindig több víz csöpög az arcuk ráncain, hálók szövedékén. Én az eltévedt darazsát hallgatom és elgondolok a tenger tarajaival, mert egész valószínűtlennek tűnsz föl: mint felhőkön által a sarkcsillag... Vannak iszonyú szobák, ahol tapéta volt és most rongyokban lóg le a falról. Ilyen tapéta lettem én is a világon és lehet, hogy a szemétre kerülök. De akkor sem veheti el tőlem semmi, de semmi, hogy a szobád falára álmodtam magam... Te vagy az uszony a halon, de a szigony is, amelyet bele-dőftek. A legféhérből hullámok taraja véres...”

Noha mindketten rendet akarnak a mind kaotikusabbá váló világban, Vágó Márta számára nincs tartalmuk ezeknek a képeknek, ő megelégszik polgári szociológiai magyarázatokkal, könnyen csinál rendet. József Attila viszont az abszurd, a képtelen, a kudarcként jelenlevő és éretlen, távoli körvonalában mégis derengő, tehát értelmezhető egyéni és világhelyzet kifejezésére, megragadására törekszik.

Húsz évvel ezelőtt még szenzáció lehetett volna ez a kötet, ma már nem az. Vágó Márta írói érdeme, bár nem ismeri föl személyes felelősségét ebben a tragédiában, hogy sokszor indirekten is fel tudja mutatni: ebben a „hasadt tudatú” költőben él századunk emberi egysége és harmóniája, akinek deklarált hite legszemélyesebb érzelmeiben is önmagával azonos volt. Olvasóként egy szép emberi lehetőség füstbe mentét sajnáljuk, anélkül, hogy irgalom és megnyugvás szállhatna szívünkre. Szegényebbek lettünk egy illúzióval, a József Attila-irodalom gazdagodott egy remekművel. (*Szépirodalmi*, 1975.)

BOKOR LÁSZLÓ

A romániai magyar történészek újabb munkáiról

Kezdjük a sort Imreh Istvánnak a „fehér sorozat”-ban megjelent székely falujegyzőkönyv forráskiadásával. (*A rendtartó székely falu*. Faluközösségi határozatok a feudalizmus utolsó évszázadából. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közlésezi Imreh István. Kriterion, Bukarest, 1973. 340 o.) A kolozsvári egyetem professzora majd harminc év után (közben a legkülönbözőbb szempontok szerint szántotta át Erdély 1848 előtti történetének utolsó fél-egy évszázadát) ifjúkori szerelméhez tér vissza; a székely falutörvények egykori bűvára most a székely falujegyzőkönyvekből rendez sajtó alá egy derék kötetre valót.

A „fehér sorozat” hagyományainak megfelelően e kötet élére is kiadós bevezető tanulmány került, itt még a szokásosnál is bővebb, majdnem kismonográfia-terje-

delmű. Imreh széles horizontú áttekintéssel kezdi: a kelet-európai faluközösség ké-születlenül jut be a feudalizmus bomlásába, Erdélyben a kétfordulós rendszer ural-kodik a mezőgazdaságban (a háromfordulós rendszer csak megbontani tudja ezt a 18. század második felében), nincsenek nagy összefüggő uradalomtestek, a bányászat, ipar is elmaradott. Ez a lemaradás csak kedvez a faluközösség fennmaradásának. Bő áttekintést ad a Habsburg-birodalom 18. századi politikájának egészéről s erdélyi szektoráról, rámutatva: a székelyeknél a központi hatalom beavatkozása a hagyomán-yos társadalmi szerkezetbe elsősorban az adóreformokban, majd a határőrség megszervezésében nyilvánul meg. Statisztikai vizsgálatra támaszkodó elemzést ad a székely társadalom összetételéről az 1767 és 1810 közti időszakban. Adatai szerint 1810 táján a Székelyföld lakosságának kb. 40%-a jobbágy és zsellér, s közel 50% szabad székely és határőr. Ezen a bázison él a faluközösség, korántsem idillikus formák közt. Imreh bevezetője külön fejezetet szentel a faluközösségen belüli ellen-téteknek (a birtokos nemesek összességét jelentő possessoratus és a communitas közt; a határvidéken polgári és katonai igazgatás közt; ott, ahol a katonaréteg meg-kísérli megszerezni a faluközösség feletti uralmat, nemes meg jobbágy és zsellér együtt lép fel a határőrök ellen; a birtokos nemességen belül is vannak rétegellen-tétek; nemesség és határőrök együtt harcolnak a Habsburgok ellen a szék- és ország-gyűléseken). A politikai érettség fokának emelkedését jelzi az olvasóörök meg-jelenése a székely falvakban az 1840-es években, a katonai iskolák önképzőkerei. Egy fejezete zömmel azokról a megkötésekről, terhekről szól, melyeket a határ-őrségek felállítása jelent a székelyeknek: a lázongások véres megtorlásával szorítják engedelmességre a határőröket (1779: 6 halálos ítélet), a katonai előljáróság enge-délyéhez kötik ingatlanügyleteik érvényességét, házasságkötésüket, a felsőbb iskolák látogatását, közmunkákra szorítják őket, eltiltják a táncot, a pipázást, de a halottak búcsúztatását is, drasztikus intézkedésekkel avatkoznak be a határvidékek mező-gazdaságába. Igaz: a rendelkezések nagy részét a falusi előljárók nem hajtják végre; a harc nem dől el a központi hatalom és a faluközösség közt. További fejezetek szólnak a falusbíróról s a falusi igazgatás többi tisztségviselőiről, benne a bíróválasztás időpontjáról s a választásban ütköző érdekekről, a bíró hatásköréről, majd a faluközösség gyűléséről és ítélőszékéről; ez utóbbi fejezetben részletesen foglalkozik a gyűlés helyének időpontja kérdésével, a falu törvényszékének hatáskörével, az ott tárgyalható dologi perek értékhatárával, a perfolyamattal (perbe hívás, szóbeli bírás-kodás — írásos attestatumok felhasználásával is —, fellebbezés). Külön elemzi Imreh a falujegyzőkönyvek készítésének módját, bebizonyítva, hogy ezeket a határőrvidé-keken nem az értelmiséghez tartozó jegyzők, hanem írástudó katonarendű szemé-lyek vezetik. A faluközösség történeti funkcióját összegezve eléggé zárt közösségnek jellemzi azt, amely keményen igazodásra szorítja az egyént, de nem is hagyja egyedül.

Ennyi a bevezetésről. A forrásközlés tárgykörök szerint tagolva közli a falu-jegyzőkönyv-szövegeket. Egy-egy nagyobb tárgykör esetleg tovább bomlik kisebb-ekre is. Külön világosan felépített fejezetet kap a rendtartó falu. Kevésbé tagolt a következő fejezet; ez a faluközösségbe befogadásról, belső telek eladásáról, a bírók erdőhasználatáról szóló jegyzőkönyvrészleteket tartalmaz. Ismét többrétű a közerdő-vel foglalkozó III. fejezet anyaga: ennek 1. alfejezete az erdőlés rendjét tárgyalja (mértéke, a kihágások büntetése, az erdő felnyílazása), a 2. az erdőpusztítás, falopás büntetését, az erdőpásztorok esküformáját, kártérítési egyezséget, a 3. az erdő ipari célokra való felhasználásával foglalkozik. A falu fűvéről (a közlegelőről, közös ka-szálóról) szóló IV. fejezet nem bomlik alfejezetekre; itt jórészt kihágások büntetéséről és a legelő bérbeadásáról van szó. Ugyanígy homogén az V. fejezet („A falu földje. Irtás. Foglalás.”); ez a foglalások körüli perlekedések, a foglalás tilalmának áthágása miatti büntetések, a falu szabad gyepeinek kijelölése, irtás körüli perek írásos rögzítéseit tartalmazza. A VI. fejezet tárgya a szántóhatár védelme; itt külön alfejezeteket kap a határkő, a tanorok kapu és határkert, a határpásztor és határ-kár. Heterogénebb fejezet a VII. („A mezei munka gondja”); itt egymás mellé került egyes munkák (kukoricatorés, takarulás) időpontjának meghatározása s a tilalmas

megtartatása, gyümölcsös körüli tulajdonvita, káposztáskerti kártétel, káposztaföld osztása, a trágyázás árának megtérítése, cséplési kereset megosztása, szolgák bérvitái, lopásuk, kártételük, harmados által eltagadott termék kiadása. Három nagyobb fejezetbe kerültek az állattartás kérdései (VIII: Az állattartás; IX. Pásztorszerződések; X. Pásztorzámadás, állatkár). További egy-egy fejezet tartalmazza az örökség, dos körüli jogvitákat, a zálogos föld ügyeit (zálogvisszaperlések). A XIII. fejezetbe mint gyűjtőfejezetbe kerülnek az „Emberi dolgok” (rágalmazási, becsületsértési perek, de vegyes vagyoni jogi perek, lopás, verekedés, törvénytelen marhabehajtás, állatokban esett kár megítélése, eladott hibás állat visszavétele, kölcsönügyek stb.). Kettős, alfejezetein belül homogén az utolsó, XIV. fejezet (első alfejezete kézművesek ügyei — megbírságolásuk, árszabás, működésük rendje stb. —, a másodikban faluszámadások szerepelnek, s számadásviták írásos termékei).

Az általunk adott „tartalomjegyzék” meggyőzheti olvasónkat: micsoda kincset tárt fel Imreh István számunkra. A legkülönbözőbb tudományágak: gazdaság-, társadalom-, jogtörténet, néprajz művelői lehetnek méltán hálásak neki azért, ami most a kezünkben van. Ha mégis lenne egy-két kritikai megjegyzésünk, vagy tennénk néhány kérdőjelet a munka margójára, ezt az előbbieket határozott hangsúlyozása után tennénk. A bevezetőhöz csak annyit: Imreh alappal hangsúlyozza, hogy a faluközösség mitizálása, idealizálása szerencsétlen dolog; egy-egy pillanatra azonban mintha mégis megkísértené ez a veszély. (A falusbírákkal kapcsolatban éreztük ezt; ahol ő a vezetés kötelezettségének vállalásáról beszél, ott mi falusi hatalmi harcokról is szólnánk; egy árnyalatnyival határozottabb kritikai állásfoglalás mellett nem tűnnék olyan meglepőnek a sok bírósúfoló vagy az Erdélyi Híradó „üzenete” a falusbíráknak. S a falusbíró fejedelemségkori jogállásáról is valamivel többet lehetett volna szólni.) A szövegkiadásnál két szakaszban merülnek fel problémák. Az első: helyes volt-e így, tárgyilag tagolva közreadni a jegyzőkönyveket, vagy jobb lett volna eredeti formájukban közölni őket, bő mutatóval? Egy szorosan vett „szakkiadvány” az utóbbit kívánta volna; a Kriterion „fehér sorozata” azonban egyszerűen kell hogy szóljon a szakközönségnek s a tágabb olvasóközönségnek; így arra az álláspontra hajlunk, hogy ez a kiadásforma volt a helyes. Ha azonban így történik a kiadás, akkor a tárgyi tagolás szempontjai körül merülhet fel vita. Imreh felosztása pusztán a fejezetcímek alapján eléggé egységesnek tűnik, az egyes fejezetek anyagának részletes vizsgálata viszont néhány helyen már a fejezetek közti átfedést mutat. (Az állattenyésztés kérdéskörének bizonyos problémái például több fejezetben is előfordulnak.) Talán határozottabb szerkezetet adott volna a forrásközlésnek egy tisztán jogi szempontok szerint felépített szerkezet (igazgatás, bíraskodás, ezen belül az igazgatásnál annak egyes ágai, a bíraskodásnál anyagi jog és büntetőjog, annak rendje és módja szerint tagolva) vagy egy olyan struktúra, amely szorosabban a gazdálkodás ágazataihoz, illetve a falu társadalmi belső rendjéhez igazodik. Mindezek azonban, ismételjük, kérdőjelek, s nem vonják kétségbe a munka alapvető érdemeit. Az, hogy a kiadás szerkezetét esetleg másképp is el tudtuk volna képzelni, nem jelenti azt, hogy az Imreh által adott szerkezetet nem lenne jól áttekinthető. S a lényeg: forráskiadványa egy eddig alig, igen töredékesen ismert probléma-komplexumról ad részletes, jelenségek és jelenségcsoportok százait plasztikusan bemutató képet.

*

A Kriterion „fehér sorozatában”, Juhász István gondozásában jelent meg Fogarasi Sámuel önéletírása is (Fogarasi Sámuel: *Marosvásárhely és Göttinga. Önéletírás — 1770—1799 —*. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Juhász István. Bukarest, 1974. 388 o.) Az önéletírás írója falusi református pap, élete utolsó, körülbelül másfél évtizedében esperes; nem kiemelkedő egyénisége korának, önéletrajzát a maga gyönyörűségére írja s tán gyermekei erkölcsi épülésére — de őszinte, sem többnek, sem másnak nem akar látszani, mint ami. A dokumentumirodalom világméretű divatja korában elsőrangú fogás volt Juhász Istvántól (s a kiadótól is) közreadni (némi, a szélesebb olvasóközönség számára szükséges, a szak-

publikum számára pedig korrektil megjelölt rövidítésekkel) Fogarasi szövegét. Annál is inkább, mert a közlés Juhász Istvánnak is alkalmat adott egy kitűnő, sokoldalú bevezető írására nem csupán Fogarasiról, hanem a marosvásárhelyi polgárság 18. századi állapotáról (Fogarasi marosvásárhelyi mesterember gyermeke), a vásárhelyi református kollégiumról s az ottani diáksorsról, a modern áramlatok jelentkezéséről az erdélyi református iskolarendszerben. Bátran mondhatjuk: eseményszámba megy az erdélyi magyar történetírásban Juhász tanulmánya. Néhány oldalon (s a tanulmány bevezető jellegéhez híven, eléggé „közel maradvány” Fogarasi szövegéhez) tömör ismertetés a vásárhelyi iparosorsról: aki mesterségre adja magát, „alatt marad”; az iparos kiszolgáltatót, szegény, nem jut munkához, gyakran kényszerül arra, hogy feladja mesterségét, s gazdálkodik vagy aratást vállaljon. A kereskedelem lényegében még a középkori szinten áll a legnagyobb székely városban. A kollégium pedig (1718-tól a sárospataki kollégium működik itt) jó ideig „idegen test” a városban, a vásárhelyiek nem is nagyon iparkodnak támogatni. Plasztikus képet ad Juhász a diáksors közvetlen anyagi aspektusáról, a diákmegejelhetésről: a diák a naponta kiosztott cipőből, kis összegű stipendiumból meg a legáció jövedelmeiből, magántanítványokból él, nagy dologidőben kiegészítő ispán patrónusa birtokain. A megejelhetés sorítása és a tanulás kötelezettsége: ebben él az erdélyi református kollégiumok diákja. Ismét fordul a bevezetés aspektusa: a felvilágosodásnak az erdélyi református iskoláztatásba való behatolásáról kapunk képet. Az erdélyi felvilágosodás egyik legjelentősebb tette az iskolai célok elsőbbségére való törekvés az iskolai megejelhetéssel szemben — állapítja meg. Aztán rámutat a fejlődés legfontosabb mozzanataira: a 18. században a kollégiumokban megnő a paedagogarcha jelentősége, a tanmenetben növekszik a célszerűség, tantervek készülnek, 1769-től van az összes kollégiumok számára érvényes „Methodus docendi”. Előterbe kerül a tankönyvkérdés, s ez Chr. Wolff filozófiájának behatolását jelenti az erdélyi református oktatásba: Wolff és a wolffianus Baumeister műveit is használják tankönyvekként. Az erdélyi református iskolaügy és a jozefinizmus között így már nincs kibékíthetetlen ellentét. A Főconsistorium már 1780-ban német osztályt állt fel a kollégiumban — 1785-ben pedig a nagybaconi zsinat, a jozefinizmus anyanyelvű népiskolai oktatási törekvéseivel összhangban, általánossá és kötelezővé teszi a magyar nyelvű oktatást. 1791-től viszont a kollégiumi oktatás nyelve magyarodik.

Ezek Juhász mondanivalói arról a társadalomról, iskolarendszerről, amelyben Fogarasi él — a bevezetés a továbbiakban már Fogarasi személyes pályájával foglalkozik: gyermekeivel, diákoskodásával, kimaradásával az iskolából és írkokodásával, visszatéréssel a kollégiumba, külföldi útjával, itthoni pályakezdésével s azzal is, amiről az önéletrész már nem beszél: papi és esperesi működésével. Juhász bevezetése rendkívül finoman utal Fogarasinak szülei házassága felborulásáról származó anyakomplexumára. „Hőséből” nem csinál hőst, nem akarja többnek látszatni, mint aminek az maga is, őszintén, mutatta magát: az átlagnál jobb képességű, de a visszahúzódásra, kompromisszumra hajlamos személynek, aki írónak sem „modern” már 1823—30 tájt, mikor önéletrajzát megírja (a nyelvújítás nem hatott rá, a robbanásszerűen megjelenő magyar romantika hordozóinál egy generációval öregebb), de amit leír, annak éppen őszintesége az irodalmi értéke.

Ennyi a foglalat Juhász István ötven-egynéhány oldalas kitűnő bevezetőjének. Engedtessek meg nekünk, hogy néhány megjegyzés erejéig kibővítsük azt a képet, amit a bevezetésből kaphatunk Fogarasiról. Talán egy árnyalattal jobban lehetett volna hangsúlyozni: mi fadak az önéletrész attitűdjében polgárvoltából. Mert Marosvásárhelyen ugyan valóban egy kézen lehet megszámolni Fogarasi gyermekkorában a modern értelemben vett polgárokat, de a vásárhelyi szabó fiának szellemi arculatában mégis számos kifejezetten polgári vonás van — ha nem is forradalmi polgári. Fogarasi számára elsősorban (és szinte kizárólag) a tudás, a szigorú munkaerkölcs, a puritán életvitel a mérték. Nagyon határozottan polgári értékrendszer ez, különösen a 18. század vége főúri szabadosságában, és jozefinizmus ide vagy oda, de azért vidáman burjánzó nepotizmusában. A diáksorsot oly kitűnően elemző Juhász valamivel többet utalhatott volna arra is: milyen értékes értelmiségitörténeti forrás Foga-

rasinak például egy-egy olyan áttekintése, amelyben arról ad számot: volt vásárhelyi vagy göttingai tanulóársai közül kiből mi lett? Fogarasi egyéniségének ismertetéséből egy vonás határozottabb kidolgozását hiányoljuk. A Küköllő vidéki papban, majd eszerben egy mérnök veszett el, méghozzá (ismerve képességeit és morálját) valószínűleg egy igen jó mérnök — s egyáltalán hány képzett belföldi mérnöke volt ekkor Erdélynek? Fogarasi már vásárhelyi diákoskodása idején elmenne Selmece bányamérnök-hallgatónak; a dolog anyagi okokból meghiúsul. De vajon olyan részletes leírást adna-e Fogarasi a drezdai Elba-hídról, amelyet ad, ha nem élne benne továbbra is ez a műszaki érdeklődés? Hallei kirándulásuk leírásának felét az ottani sófőző ismertetése foglalja el; hosszasan, aprólékosan ír az eislebeni rézbányáról, hecksstädti ezüstválasztóról; ugyanilyen részletesen mutat be egy fonó-, illetve gya-potfésülő gépet. Ennek a műszaki érdeklődésnek mintegy appendixe egyéb természetudományos érdeklődése: Johann Beckmann göttingai „oeconomiae professor” óráiról többet ír, mint egyéb göttingai tanulmányairól együttvéve; megígéri Beckmann-nak, hogy elküldi neki a székely eke modelljét, nagy nehezen megszerzi Beckmann számára Erdélyből a komlós kenyér receptjét. Pedig nem kíván gazdasági pályára menni; a papi hivatást is láthatólag azért választja, mert nem akar három Bethlen gróf közös jószágigazgatója lenni (annál is inkább, mert nem a legjobb a véleménye róluk).

*

Csetri Elek új kötete (Teleki Sándor: *Emlékezzünk régiekről*. Emlékezések és levelezés. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléstesi Csetri Elek. Kriterion, Bukarest, 1973. 576 o.) összeállítójának a második kötete a Kriterion „fehér sorozatában” — s a harmadik, amelyet e folyóirat hasábjain néhány évvel belül ismer-tethetünk. Némi személyes íze is van számunkra a dolognak: pár évvel ezelőtt mi is jelentettünk meg Teleki Sándor gazdag életének egy mozzanatáról egy (a leg-frissebb hivatalos bibliográfia által már elfelejthetőnek ítélt) tanulmányt. Lássuk: hogy birkózott meg Csetri a kötet bevezetőjében Teleki Sándor egész életének, eszmiségének s írásművészetének áttekintésével — s hogy sikerült egyetlen kötet-ben a Teleki-íróskor javát válogatni?

Kitűnően — elsősorban tán azért, mert Csetri nagyon pontosan határozta meg a maga számára a feladatot. Nem vállalkozott (és néhány ív terjedelmében nem is vállalkozhatott) egy részletes Teleki Sándor-életrajz írására. Pontos, arányos és első-sorban igen instruktív vázlatot adott (nem kerülve meg a korábbi irodalom kritiká-ját sem ott, ahol ez szükséges volt). Tanulmányában minden benne van Teleki Sán-dorról, ami a „fehér sorozat” bevezetőjében szükséges — és semmivel se több. Tömör jellemzés arról a családi környezetről, ahonnan hőse indul: a modern gazdál-kodástól nem idegenkedő apjáról, művelt és érzelmileg gazdag anyjáról, aztán a kolozsvári diák évekről (itt tűnik fel Teleki mellett az első olyan „vezérlő csillag”, amely másfelé irányítja egy legfeljebb jó átlagos arisztokrata úttjáról: nevelője, Tán-csics Mihály). A jogot végzett Teleki nem hajlamos a tisztviselői pályára; családja németországi tanulmányútra küldi, amiből aztán egész Európa bebolonygása követ-kezik. Csetri biztos vonásokkal oszlatja szét Teleki „karlista kalandjának” legendáját (amelyet, jegyezzük meg, maga az öreg Teleki Sándor is táplált egyes visszaemlé-kezéseivel), ismerteti Teleki és Liszt barátságának kezdetét, amikor a fiatal erdélyi gróf Moszkváig s onnan a Rajna-nádkéig kísérgeti barátját, hogy éppen csak haza-ruccanjon s aztán ismét Lisztel vonuljon Párizsba, s ott rányissa szemét a polgári szabadság világára csakúgy, mint a technikai fejlődés friss csodáira. 1846-ban Liszt Erdélyben hangversenyez; Teleki tovább kíséri onnan Bukarestbe. Addigra azért már meglepepszik Koltón; részt vesz Kővárvidék politikai életében, s azon keresztül az erdélyi országos politikában is, ahol az 1760-as évek óta immár hatodszor rugasz-kodnak neki az úrbérrendezésnek. Ekkortájt szövődik barátsága Petőfivel — Tán-csics és Liszt után immár a harmadik csillag is ott ragyog Teleki égboltján. 1848—49: Csetri tág horizontú áttekintést ad a forradalmi évek európai, magyarországi,

erdélyi s a román fejedelemségekbeli eseményeiről s problematikájáról, ezen belül mutatva be Bem főintendánsát. Teleki nem könnyen menekül meg az aradi fogságból; Belgrádon át Konstantinápolyba, onnan Párizsba tart. Kossuthhoz csatlakozik az emigrációban. Louis Bonaparte államcsínyje után Jersey szigetére menekül, ahol egy sereg prominens magyar emigráns él (Mészáros Lázár, Beöthy Ödön, Perczel, Orbán Balázs). Közelebbi barátságba kerül Victor Hugóval; a csillagtérkép Bem és Kossuth után így tovább bővül. Első házassága egy angol arisztokratalánnyal kapcsolja össze; megpróbál meggyökeresedni Angliában — képtelen rá. Újra „csillagot keres magának”: most Garibaldi lesz az. Részt vesz (nem mindjárt a marsalai partraszállástól) Garibaldi 1860-as hadjárataiban; ebben az időszakban köt barátságot az idősebb Dumas-val. 1861 tavaszán azonban visszavonul az aktív politikától. Másodszor is házasságot köt, gyermekei születnek, de politikusként, harcosként magára marad, honvágy gyöttri, megpróbál becsülete fenntartásával hazatérési engedélyt kapni. Csak 1866 decemberében nyerilyent. Egy hónapra rá hazaindul; a kiegyezés után kap amnesztiát. Attól kezdve birtokán gazdálkodó, öregedő arisztokrata családapapa — és publicista, emlékiratíró. Most már csak Kolozsvárra vagy Pestre utazgat; 1883-ban szánja el magát európai útra, ekkor találkozik utoljára Kossuthtal Turinban.

Tényszerűen, alaposan tekinti át Csetri Teleki Sándor írói tevékenységét is: publicisztikáját, emlékiratait, levelezését. Bevezetésének talán legsikerültebb része azonban a hőse eszmevilágával foglalkozó. Táncsics, a kövárvidéki szerep és Petőfi barátsága itt az 1848 előtti fő mozzanatok. 1848-ban a „Marczius Tizenötödike” cikkírója. Bem mellett erősödik meg benne a népek testvériségének gondolata. Teljes eszmei beérése azonban az emigrációban történik, elsősorban a jerseyi években, az akkor az utópista szocializmushoz közeledő Victor Hugo mellett. Teleki maga nem lesz szocialista, de liberalizmusának demokrata vonásai, republikánizmusa csak erősödnek. Garibaldihoz is az olasz szabadsághős szemléletének azok a vonásai kötik eszmeileg, amelyek közősek az Hugo köréével: a szabadság, demokrácia, nemzeti függetlenség, köztársaság iránti rajongás, a népek testvériségének hirdetése. Elveit nem adja fel hazatérése után se. Kapitulációnak tekinti a kiegyezést, nem használja grófi címét, születési jogon nem jelenik meg a felsőházban.

A publikált szövegek két típusba oszthatók. Az elsőben az emlékezésjellegűek tartoznak. Csetri itt finom gonddal vigyázott, hogy minden olyan emlékezéseszöveg szerepeljen, ami Teleki életének fontos mozzanatairól szól: gyermekkoráról, a „karlista kalandról”, Liszttel való kapcsolatáról, Bemről (az ember sokadszorra is átmelegedve olvassa a tihucai csata remek leírását), az aradi vértanúkról, meneküléséről, a Victor Hugóhoz, Garibaldihoz, Dumas-hoz, Türrhöz fűződő barátságáról, 1883-i turini látogatásáról. A második rész 105 Teleki-levél — ez magában is ritka szolgálat a történettudománynak. Az 1841—44-i levelezés még elsősorban Teleki életének, eszmevilága kifejlődése jobb ismeretéhez szükséges; az emigrációs levelezés viszont a magyar emigráció egész történetének ismeretéhez nélkülözhetetlen.

Ha valamit mégis hiányolnánk (minden, nem kevés érdemének nyomatékos hangsúlyozása mellett) Csetri kiadványának bevezetőjéből, az ennyi: egy árnyalatnyival erősebben lehetett volna megvonni Teleki Sándor személyi vonásait. Elnézem Teleki gyermekkori képét Csetri kiadványában; „már a szeme állása se jó”. Erdélyi magyar arisztokratáról fakadt, nemzetközi méretű modern liberális-demokrata Till Eulenspiegel ez az ember — akit természete vihett volna más utakra is, hisz a magyarországi arisztokráciában e korban jócskán akadtak olyan figurák is, mint a Heves megyei Keglevich és kompániája, „országgra szóló vagányságaikkal” (a meghatározás néhai Barta Istváné, aki reformkori kutatásai közben akadt rá a Keglevichék elleni vizsgálat irataira), de mások is. Till Eulenspiegel-i típus — és halálig tartó hűség a liberális-demokrata eszmékhez, 48-hoz (sőt inkább 49-hez), fricskázó fölény mindennel szemben, ami fricska érdemes — és öregen is áhítatos kamasztisztelet a „vezérlő csillagokkal”: Kossuthtal, Bemmel, az aradi 13-mal, Hugóval, Garibaldival szemben. Erről az éppen látszólagos ellentmondásosságában oly teljes emberségről szólhatott volna talán egy árnyalatnyival többet Csetri Elek.

*

A „fehér sorozat” kötetei mellett itt sorakozik polcomon a Téka-sorozat három kötete is (egyikük már jó féléve, bár látható türemmel, a legfrissebb csak pár hete). A sorozat ismerői számára nem újdonság, hogy a Téka-kötetek csak mennyiségben adnak kevesebbet a „fehér sorozat” darabjainál, a nivóbeli követelmény ugyanaz velük szemben, s funkciójuk is, lévén itt is szó 7-8-10 000-es példányszámokról.

Nem a „beérkezés sorrendjét”, hanem a kötetek anyagának kronologikus rendjét figyelembe véve, kezdhetnék a sort Benkő Samu új kötetével. (*Bolyai-levelek*. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította Benkő Samu Vekerdi László ismertette a Tiszatáj 1975. 9. számában.)

*

Veress Dániel Téka-kötete (Wesselényi Miklós: *Balítéletekről*. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította Veress Dániel. Kriterion, Bukarest, 1974, 272 o.) hézagpótló kiadvány. A Balítéletekről első kiadása óta nem jelent meg újra (első kiadásából ezelőtt húsz-egynéhány évvel még tűntek fel példányok budapesti antikváriumokban, azóta se nagyon). Wesselényi másik nagy elméleti művét, a Szózatot, az 1940-es évek elején kiadták újra — a sokkal fontosabb Balítéletekről-t nem.

El lehet tűnődni valamin. Jó fél évszázada (ha nem még régebben) hol ilyen, hol olyan köntösben lép fel a vád: a magyar szellemi alkattól idegen az elméleti érzék — s időnként ellenteóriák is születnek, amelyek hallgatólagosan akceptálják s aztán védik ezt az „idegenséget”, vagy legalábbis nem oszlatják e téren a homályt. Nos, itt van a politikai gondolkodás terén a reformkor csodálatos teoretikus irodalma. Széchenyi, Wesselényi, Kossuth, Eötvös persze nemcsak „saját kútfejből” táplálkozik — de persze abból is. A Balítéletekről ennek a reformkori teoretikus-termésnek is az egyik legértékesebb darabja; maximálisan indokolt, hogy végre újra megjelent.

Ha „csak” a Téka lehetőségei közt is — ami tisztán 202 Téka-oldalnyi szöveg közlését jelenti egyik felől s körülbelül 6500 példányt a másik felől, s hozzá bevezetést, jegyzeteket, szakirodalmi áttekintést s tömör életrajzi vázlatot. A Téka-kötet tehát valójában tízezrekhez juthat el, valóban tudatformáló erő. Veress Dániel ehhez a követelményhez igazodik. Nem elsősorban azt tekinti feladatának ott, ahol ő beszél, hogy mindenáron újat mondjon (tisztelőre méltó önmegtartóztatás egy olyan irodalmártól, aki elsősorban esszéista és szépíró), hanem hogy az, amit Wesselényiről tudni kell, ott legyen bevezetőjében. Bőven idéz, ha kell — és igen jól megválogatott szövegeket. Aki a Balítéletekről lapjainak nekivág, annak már kellő tájékozódása van tőle: hol jár.

A Téka 202 oldalára nem férhetett be a Balítéletekről egésze. Veress azt a megoldást választotta, hogy a könyv egyes részeit egészében közölte, másokat bizonyos kihagyásokkal, egyes részeket pedig egészükben elhagyott; eljárásáról részletesen szőtt is a kötet jegyzetapparátusának megfelelő részében. Mármost elgondolkozhatunk rajta: nem lehetett volna egy olyan „breviáriumot” készíteni a Balítéletekről szövegéből, megtoldva esetleg más Wesselényi-írásokkal is (beszédszövegek, naplórészletek), amely problémakörök (a hazai status quo, a reform szüksége, a jobbágykérdés stb.) szerint mutatta volna be Wesselényi álláspontját a harmincas évek elején? Persze, ott az ellenvetés: a jelen megoldással viszont a Balítéletekről szövege, ha kihagyásokkal is, de eredeti szerkezetében kerül az olvasó elé. Ha a kiadás jelen módját fogadjuk el (s nehéz lenne pontosan lemérni: mennyi és milyen súlyú érv szól az egyik s a másik megoldás mellett s ellen), ezen az elképzelésen belül igen sikerültnek tarthatjuk Veress módszerét. A nem közölt szakaszok tudniillik általában nem oly súlyúak, mint például a hazai status quót felmérő fejezetek. A Wesselényi Ferencnek és Farkasnak szóló ajánlást, az előszót stb. valóban nem lett volna érdemes közölni — különösen in extenso nem. Legfeljebb arra gondolunk, hogy ezekből a fejezetekből is lehetett volna tömör kivonatokat adni, bennük szemelvényekkel a kihagyott részekből, hisz azért azokban is súlyos mondatok akadnak. (Ne vegye bántásnak Veress Dániel, de bizony magasra szaladt a szemöldököm,

amikor a „Hon elleni előítéletekről különösen” című szakasz szövegét vizsgálta nem találtam a Sybilla-példázatot — a Balítéletekről eredeti kiadásában 213—214. o. —, mert a hosszas s valóban kevésbé érdekes jobbágyságtörténeti fejtegetésekkel, törvényszöveg-citátumokkal együtt ez is, Wesselényi prózájának egyik legszebb darabja, kimaradt az új kiadásból). Az önálló részek közül pedig egészen felvettem volna az „Erdély mostani helyzetéről” című függelékét, hisz az az erdélyi reformkor megítéléséhez nélkülözhetetlen.

Egészében véve azonban csak szívből örülni lehet, hogy a Balítéletekről, lényegében valamennyi fő mondanivalójával, újra tízezrek kezében lehet.

*

A Téka-sorozat legfrissebb történésvonatkozású kötetén, Károlyi Dénesnek a Makk-összeesküvést bemutató kiadványa (*Székely vértanúk — 1854*. Válogatta, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Károlyi Dénes. Kriterion, Bukarest, 1975, 244 o.) szintén hézagpótló munka. Ez a kötet Erdély 1849 és 1860 közti politikai történetének egy igen fontos mozzanatáról ad képet. A szabadságharc leverve, a forradalom vívmányai közül viszont épp a legfontosabbhoz, a jobbágyfelszabadítás-hoz nem lehet hozzányúlni. Van tehát egy emigráció, amely a gyors visszaütés reményében optimistábban látja a magyar helyzetet az indokoltnál, van egy posszibilis politikai vezetőréteg, polgárosodó, liberális birtokos nemesekből, módosabb parasztokból, városi kispolgárokból és országos számarányukhoz mérve messze a legerősebben városi-falusi értelmiségiekből. Más aspektusból nézve a dolgokat: ott van 1848—49 nagyszámú katonatisztje, aki így vagy úgy elkerülte az osztrák katonai szolgálatot. S mindehhez ott van a konszolidáció Európában és a Habsburg-birodalomban is, a jobbágyfelszabadítás érintetlenül hagyása. Arra már valójában nem alkalmas a helyzet, hogy ez a vezetőréteg 48 jelszavaival vigyen fegyveres harcba egy országot — arra pedig, amit Makk, megnyilatkozásaiából ítélve sejtett, hogy 48 elbukott *polgári intézményeiért*, az abszolutizmus helyett a tiszta polgári rendért kellene rohamra menni, 1851 tájt még nem érett meg a helyzet. A kutatás már tisztázta, hogy 1860—61-ben sem igazán.

Károlyi Dénes könyve arról a politikai mozgalomról tájékoztatja olvasóját, amely ebben a helyzetben próbálkozott a folytathatatlan folytatásával úgy, hogy már az új támadás bizonyos célkitűzései is ott voltak programjában. Egy emigráció történetéről pontos képet adni sokkalta nehezebb, mint egy „otthoni” politikai mozgalomról — s itt egy, az emigrációból kiinduló, onnan irányított konspiratív szervezkedésről van szó, amelynek résztvevői visszaemlékezéseiben vagy egyéb megnyilatkozásaiban nem is mindig pontosak vagy elfogulatlanok, ha tudniillik egyáltalán maradtak fenn ilyen megnyilvánulásaik. Károlyi Dénes maga is utal ezekre a forrásnehézségekre; ennek ellenére bevezető tanulmánya részletes és éppen kritikusságában igen alapos képet nyújt a mozgalom történetéről. Már alapállása rokonszenves: a konszolidálódó Európában egy ilyen mozgalom eleve irreális, reménytelen — résztvevőinek eszméi, emberi erényei és vértanúságuk azonban tiszteletet parancsolnak. Károlyi nem szépít ott, ahol az emigráció s az összeesküvők realitásérzékének hiányáról van szó; ironiáját azonban (s ennek bőviben van) a reakciós erőknél szánja. Gondosan bemutatja: mi az álláspontja Kossuthnak, Makknak, Gálnak a Habsburg-birodalom többi elnyomott népeit illetően. Portréi pontosak, árnyaltak az összeesküvés főalakjairól, elsősorban magáról Makkról és Török Jánosról. Sikerült a válogatás is a mozgalom történetének nem túlságosan bő forrásanyagáról: a szervezkedés legfontosabb dokumentumai (Kossuth felhatalmazása Makknak, levelezése vele, Makk úgynevezett szeptemberi rendeletei, Gál Sándor tervezete s az ő levelezése Kossuthtal) ugyanúgy helyet kapnak a vékonyka kötetben, mint a legfontosabb visszaemlékezések: Figyelmessy Fülöpé, Bálint Aroné, Veress Sándor elfogultságukban is jellemző emlékiratai, s a mozgalmon kívül állók naplójegyzetei (Bánffy Jánosné, Wass Pálé), Hentaller könyvének részletei, Orbán Balázs kimutatása az előítéletekről. Kritikai megjegyzésünk lényegében csak (egyébként rokonszenves) alap-

állásával kapcsolatban van. A Makk-összeesküvés valóban utóregzés, folytatása nem is lehet, 1854-re az illúzióknak teljesen vége — de az, ami a szervezkedés programjában a neoabszolutizmus elleni támadás, az szerintünk már 1860—61 előhangja; Károlyi Dénesnek erre az összefüggésre is rá kellett volna mutatnia.

*

Ennyit erről a hat kötetről — ami persze csak mutatvány az erdélyi magyar történetek friss terméséből. De annak abba a részébe tartozik, amely valóban tízezrekhez szól. Láttuk: jól szól.

TRÓCSÁNYI ZSOLT

Nevető Parnasszus

(PARÓDIÁK HUSZADIK SZÁZADI MAGYAR ÍRÓKRÓL. ÖSSZEGYŰJTÖTTE
ÉS VÁLOGATTA SZALAY KÁROLY)

A magyar irodalom történetének egyik legelhanyagoltabb területén végzett gyűjtéséből adott számunkra gazdag anyagot Szalay Károly. Ez a gazdagság azonban viszonylagos, ha az irodalom többi területével hasonlítjuk össze. A humoros műfajokra, s így a paródiára, irodalmi karikatúrára nálunk szinte mindig „rossz idő” járt. Többszörös elnyomatásaink következtében írónk nemzetmentők, politikusok, próféták-agitátorok kényszerültek lenni, s tehetetlen keserűségükből inkább és bővebben fakadt a vádló panasz s a fogcsikorgató dac, semmint a szatíra fölénye s a humor megbocsátó derűje. A magyar polgárság forradalmisága híján nem teremthetett forradalmi művészetet, a dzsentrihez hasonló igyekezet közben bajos lett volna arisztokratákat lámpavasra illesztő dalokat megszólaltatni. A humor, a könnyed szórakozás így szorult ki az irodalomból, s lett a szórakoztató ipar szabad — és jól fizető! — vadászterülete. A múlt század második felében, a hírlapok megszorodása az élclapok seregét is magával vonta, s a különböző humoros műfajokkal itt találkozunk először nagyobb tömegben.

Az irodalmi paródiának többféle haszna van. Belülről kifelé haladva: figyelmezteti az író stílusának, magatartásának modorossá válására, fejlődésében való megtorpanására vagy annak veszélyére. Mert a legnagyobb veszély, ami író — s első-sorban kezdőt! — fenyeget, az az, hogy kezdeti sikereivel megelégedve, azok kama-toztatásából kíván élni — s megélni. Osvát Ernő már 1905-ben figyelmeztetett erre: „Milyen tehetségesek a mi kezdőink! Milyen középszerűek — általában — a mi íróink!” A kényelmes, skatulyázó felfogás könnyen ráakasztja az íróra a címkét: munkásíró, parasztíró, humoros író, dunántúli író stb. S jaj neki, ha más területre téved! A kényelmességek, megszokások, „elvárások” falát áttörni: első és egyben legnagyobb próbája minden írónak.

A közönség oldaláról nézve viszont elsősorban egy nagyon is „prózaian” hangzó, de el nem hanyagolható érv szól a paródiák fontossága mellett. Egyszerűen az, hogy az emberek nagyobb többsége olvassa a humoros, vidám munkákat, mint a többi. S így olyan nevekkel, művekkel ismerkedhet meg, melyekkel e nélkül talán nem is találkozott volna. Karinthy Frigyes Így írtok ti című könyvének megjelenése előtt egy évvel Ady Endre már így írt erről:

„Az író-mániere-ek műfaja pedig igazán értékes jelenség egy kultúrtársadalomban. Okvetlenül elterjedt, heves és értő olvasás-szokásra vall, ami mégiscsak a leg-szükségesebb az irodalomnak. Ám bizonyos az is, hogy a szóbanforgó francia könyv nem volna ilyen kelendő, ha egyszerűen antológiája volna a kifigurázott íróknak.